

SIIRDEAJASTU KULTUURIMUUTUSED¹

Luule Epner, Piret Viires

Siinse teemanumbri eesmärk on kaardistada eesti kultuuris siirdeajastul toimunud muutusi. Teemanumbri kontekstis tähistab siirdeajastu mõiste perioodi, mis algas sotsialistliku süsteemi lagunemisega Ida- ja Kesk-Euroopas 20. sajandi lõpul ning kätkes põhjapanevaid muutusi ühiskonna kõigil tasanditel: poliitikas (üleminek autokraatlikust režiimist demokraatlikku kodanikuühiskonda), majanduses (üleminek plaanimajandusest turumajandusse), kultuuris, argielus jne. Selle perioodi kultuur ehk siirdekultuur on samuti üleminekulist laadi: siin põimuvad ja põrkuvad keerukal moel vanad, sotsialismiaegsed, ning uued, lääne kultuurist mõjutatud väärtused, identiteedid, arusaamad, sümbolid jm.

Alates millenniumivahetusest on sotsioloogid hakanud eristama siiret kitsamas ja laiemas tähenduses. Kui esimene hõlmab post-sotsialistlike riikide üleminekut turumajandusse ja liberaalsesse demokraatiasse, siis viimane märgib sügavaid sotsiaalseid ja kultuurilisi muutusi, mis võivad võtta aastakümneid aega (Lauristin *et al.* 2017: 1). Teemanumbri artiklid võtavad fookusesse esimese, kiirete muutuste perioodi. Selle sümboolseks algustähiseks peetakse tavaliselt Berliini müüri langemist 1989. aasta sügisel, kuid Balti riikides said muutused alguse mõnevõrra varem, kui Mihhail Gorbatšovi perestroika ja avalikustamise poliitika mõjul tasahaaval liberaliseeruv režiim võimaldas tuua senised tabuteemad avalikesse arutelu- desse ning ilmutada poliitilist aktiivsust. Niisiis algas siirdeajastu 1980. aastate teisel poolel, veel nõukogude korra kehtides. Esimese, poliitilise läbimurde faasi alguseks võib pidada nn fosforiidisõja puhkemist 1987. aastal, lõpule jõudis see Eesti taasiseseisvumisega

¹ Artikli valmimist on finantseerinud Eesti Teadusagentuuri grant PRG636 „Eesti siirdekultuuri arengumustrid (1986–1998)“.

1991. aastal. Seevastu siirdeprotsesside lõppu on keerulisem määratleda. Iseseisva postsotsialistliku Eesti arengut on sotsioloogid periodiseerinud järgmiselt: uue riikliku korralduse rajamine 1991–1995; majanduslik stabiliseerumine 1995–1999; eurointegratsioon ja arengukriis 1999–2004; kitsamas tähenduses siirde lõpp-punktiks peetakse Eesti ühinemist Euroopa Liiduga 2004. aastal (Lauristin, Vihalemm 2017). Kultuuriprotsesside seisukohast on siirde aktiivseimaks ajajärguks 1990. aastad (koos eelneva kümnendivahetusega), mil nõukogudeaegse kultuurisüsteemi kokkuvarisemisele järgnesid dramaatilised muutused nii institutsioonide toimimises kui ka kultuuriloomes; need olid omakorda mõjutatud põhjalikest ümberkorraldustest poliitika ja majanduse vallas (Lauristin 2012: 13). 1990. aastate lõpul hakkas uus kultuurisituatsioon stabiliseeruma ning 21. sajandi algul asendus siirdekultuur kaasaegse võrguühiskonna hilismodernse kultuurimustriga, mida mõjutavad juba globaalsed, tehnoloogiaga seotud nihked ja suundumused (Lauristin 2012: 13–14).

Siirdeajastule on iseloomulik, et muutused eri valdkondades toimuvad erinevas tempos ja rütmis, seega ei pruugi need olla omavahel sünkroonis ega sujuvalt seostuda. Kui institutsionaalset süsteemi reformida või uut tehnoloogiat juurutada saab kiiresti, siis inimeste väärtushoiakute ja mõttemallide teisenemine on pikemaajaline protsess. Kultuuri on peetud võrdlemisi inertseks valdkonnaks, kus muutused kalduvad olema pigem aeglased, sest kultuuriline järjepidevus on üldiselt väärtustatud ning tähtsat rolli mängivad traditsioonid. Ka Eesti siirdeajastul on sotsioloogide väitel uue kultuurilise identiteedi kujunemine olnud kõige põhilisem, ent ka kõige aeglasem protsess (Lauristin *et al.* 2017: 3). Samuti on kultuur eriti tundlik kiiretest ja radikaalsetest sotsiaalsetest muutustest põhjustatud traumade suhtes, mis peegelduvad kinnistunud väärtuste ja normide, mustrite ja reeglite, ootuste, uskumuste, sümbolsete tähenduste, diskursuste jms vallas (Sztompka 2004: 161–162). Seniste reeglite toimimast lakkamine ja institutsionaalse süsteemi lagunemine – rääkimata rahalistest raskustest, mida tingis

majanduspoliitiline šokiteraapia – mõjusid eriti 1990ndate alguses traumeerivalt ka Eesti kultuurile.

Ometi ei saa eespoolseid väiteid absolutiseerida. Kultuuriprotsesside üldise aegluse taustal leidis eesti kunstides aset ka väga kiireid ja teravaid muutusi ning sotsiaalsetele traumadele reageeriti uuendustega nii kunstipraktikates kui ka esteetikas. Pigem väärib rõhutamist siirdekultuuri dünaamilisus, mis kätkeb mõistagi ebaühtlust muutuste tempos ning arengute asünkroonsust. Nõukogudeaegsete kunstiinstitutsioonide reformid, nende kaotamine ja uute loomine, muutused kultuuripoliitikas, tsensuuri lõppemisega võimaldatud ideede vaba ringlus, uute praktikate levik ja esteetilised uuendused mõjutasid vastastikku üksteist ning kujundasid ühtaegu ümber eri kunstide vahelisi suhteid. Nii oli möödunud sajandi viimane kümnend kokkuvõttes väga intensiivne ajajärk, mil kunstides võeti omaks uusi mõtteviise, katsetati uute esteetikatega ja kombati piire.

Siirdekultuurile on tunnuslik eripärane ajataju: aeg on sündmustest tihe ning samas vastuoludest pingestatud. Michael D. Kennedy (2002: 105) väitel on siirde võtmeprobleemiks aja teljel suhtumine minevikku ning küsimus mineviku pärandist tulevikule. Postsotsialistlik kultuur toetub suurel määral vana elukorralduse kokkuvarisemise kujutelmale, püüab minevikku hüljata (Kennedy 2002: 14) ning kultiveerib „eutoopilist utoopiat“, mis põhineb sellel, mis kusagil mujal juba eksisteerib (Kennedy 2002: 116). Tõepoolest, kui aja teljel püüeldi tulevikku, mis põhjalikult erineks sotsialistlikust minevikust, siis ruumi teljel pöörduti idast läände, orienteerudes eeskätt lääne kultuurimudelitele ja -mustritele.

Eesti siirdeprotsessides kujunevat uut identiteeti võib vaadelda kultuurilises mõttes läänestumisena (Lauristin *et al.* 2017: 3), kuid täpsemini saab kõnelda n-ö tagasipöördumisest läände, kuna Balti riigid kuulusid enne Nõukogude okupatsiooni lääne kultuuriareaali. Kõnekal viisil on näiteks Eesti siiret käsitleva artiklikogumiku pealkiri „Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition“ (1997).

Läänestumist peetakse siirdeprotsesside kõige olulisemaks süsteemseks aspektiks (Lauristin 1997: 31). Tasub toonitada, et Eestis kergendasid siirdeajastu traumadega toimetulekut olemasolevad kultuurilised ressursid – kaasa aitasid nõukogude ajal (taas)tekkinud kontaktid läänemaailmaga (Soome televisiooni roll on siin märkimist väärt) ning kollektiivses mälus säilinud ettekujutused elust sõjaeelses iseseisvas riigis. Uuenduste tarbeks võeti üle ja kohandati ideid erinevatest (lääne) kultuurikontekstidest ja ajastutest, muu hulgas eesti kultuuri nõukogude-eelsetest traditsioonidest. Kokkusobimatud kultuurilooikad – hääbuvad kultuurinormid nõukogude ajast, kiirendatud korras ülevõetavad ideed ja vormid läänest, nostalgiline suhe eesti traditsiooniga – pingestasid 1990ndate kultuuriruumi. Vastuolud ja pinged tõid kaasa kultuurilooime killustumise, kuid sellest dünaamikast sündisid ka uued praktikad ja uued, tihti hübriidsed kunstivormid. Siirdeprotsesside tulemusena muutus kogu kultuurisituatsioon. Rein Raua järelendus Ida-Euroopa postsotsialistliku visuaalkunsti arengu kohta kehtib üldjoontes ka teiste kunstialade kohta: kui heita pilk üleminekuprotsessi algusele ja lõpule, näeme kaht täiesti erinevat, omavahel kokkusobimatut süsteemi (Raud 2018: 274).

Eesti kunstivaldkondadele olid 1990. aastad paljutahkne, dünaamiline, paljuski keeruline aeg. Siirdeajastul toimunud muutusi on seni uuritud ebahühtlaselt. Kirjanduse vallas on kokkuvõtteid ja üldistusi tehtud uuemates kirjanduslugudes: eesti autorite „Eesti kirjanduslugu“ (2001) ja samaaegne mõttevahetus 1990ndate kirjandusest ajakirjas Looming (1999–2001) ning väljastvaataja perspektiivist Cornelius Hasselblatti „Eesti kirjanduse ajalugu“ (saksa keeles 2006, eesti keeles 2016). Kunstiteadlastel on ette näidata kogumik „Ülbed üheksakümnendad: Probleemid, teemad ja tähendused 1990. aastate eesti kunstis“ (2001), mis ilmus 2001. aasta jaanuaris toimunud rahvusvahelise konverentsi puhul; sama perioodi hõlmav „Eesti kunsti ajaloo“ 7. köide (koostaja ja toimetaja Virve Sarapik) on veel kirjutamisel. Teatris toimunut kirjeldab ülevaatlilikult Jaak Rähesoo „Eesti teater. Ülevaateos. 1“ (2011), millele pakub

täiendust artiklikogumik „Vaateid eesti nüüdisteatrile“ (2016). Terviklikku ülevaadet siirdeajastu kultuurimuutustest, mis seni puudub, püüab luua Eesti Teadusagentuuri rahastatav, mitme ülikooli teadlasi koondav interdistsiplinaarne uurimisprojekt „Eesti siirdekultuuri arengumustrid (1986–1998)“, millega on seotud ka osa siinse teemanumbri artikleid.

Teemanumbri avab kirjandusteadlase **Aigi Heero** artikkel „Siirdeaegsed valupunktid kirjandusteoste peeglis: Gohar Markosjan-Käsperi romaanid „Penelopa“ ja „Elena““, kus vaadeldakse vene keeles kirjutanud armeenia-eesti kirjaniku Gohar Markosjan-Käsperi romaane „Penelopa“ (1998) ja „Elena“ (2000). Romaanid käsitlevad siirdeaega ja artiklis analüüsitakse, kuidas ja milliste võtete abil kujutatakse neis ajaloolisi sündmusi ning toonast argielu Eestis ja Armeenias. Artikkel näitab, kuidas kirjeldades nn kohalikku ajalugu universaalsete, rahvusvaheliselt levinud motiivide abil, mõtestatakse samal ajal nõukogude aja pärandit ning ühest ühiskonnast teise ülemineku kohati traumaatilist kogemust.

Kirjandusuurija **Piret Viires** vaatlleb artiklis „Eesti punkluule ja siirdeajastu algus“ eesti punkluulet, mis arenes 1980. aastate lõpus kiiresti subkultuursest nišifenomenist poliitiliselt angažeeritud isamaaliseks protestikirjanduseks. Samal ajal sisenes punkluule ka jõuliselt eesti kirjanduskaanonisse, tuues kirjandusse uued võtted ja jooned ning olles 1990. aastate kirjandusmurrangute eelkäijaks. Artiklis näidatakse, et kui punkluule poliitiline angažeeritus jääb laulva revolutsiooni perioodi, siis eesti kirjanduskaanonisse on punkluule end kinnistanud.

Tõlkeuurija **Triin van Doorslaeri** artikkel „Tõlkekirjanduse vahendamisest ja vastuvõtust Eestis aastatel 1990–2000 saksakeelse kirjanduse näitel“ vaatlleb saksakeelse tõlkekirjanduse olukorda Eestis aastatel 1990–2000 ning arutleb selle üle, kui palju aitavad tõlkija, tõlke kommenteerija, kirjastaja, lugeja ja tõlke arvustaja kaasa tõlketeksti spetsiifika hoidmisele. Lisaks antakse ülevaade sellest, kuidas muutus saksakeelse kirjanduse kirjastamine, vahendamine ja vastuvõtt siirdeajastu Eestis.

Kirjandusuurijate **Maris Sõrmuse** ja **Suliko Liivi** „Loodusekultuuri ökokriitiline übermõtestamine Andrus Kivirähki ja Monique Roffey teoste näitel“ toetub materiaalse ökokriitika ideedele, mis jõudsid Eestisse 1990. aastatel. Rakendades uusi kontseptsioone, nagu looduse agentsus, looduskultuurilisus, transkorporealsus jm, analüüsivad autorid võrdlevalt looduse ja kultuuri suhte kujutamist briti-kariibi kirjaniku Monique Roffey romaani „Sun Dog“ (2002) ja „The White Woman on the Green Bicycle“ (2009) ning Andrus Kivirähki romaanis „Mees, kes teadis ussisõnu“ (2007). Artikli autorid näitavad, kuidas mõlemad kirjanikud ületavad looduse ja kultuuri jäiga vastanduse ning toovad selle asemel esile looduse toimimisjõu ja kultuuri ning looduse sulandumise.

Kunstiteadlase ja filmiuurija **Mari Laaniste** artikkel „Lehekoomiks 1990. aastate Eestis“ annab ülevaate ajakirjandusbuumist siirdeaja Eestis ning laiema kultuurilise teisenemise osana tekkinud ajalehekoomiksistest. Artiklis näidatakse, kuidas moodsa ja läänelikuna tajutud formaat tõrjus leheveergudelt kõrvale varem menuka karikatuuri ning mõned uutest lehekoomiksisarjadest saavutasid suure populaarsuse. Samas, 1990. aastate teises pooles, kui trükimeedia maastik stabiliseerus, hakkas lehekoomiksiline erinevatel põhjustel vaibuma ja kohalik materjal asendati enamjaolt tõlkekoomiksiga. Artiklis sedastatakse, et 1990. aastate koomiksipärandist avaldatakse praegu ajalehtedes jätkuvalt vaid üksikuid sarju. Siirdejastu robustne, kohati vulgaarne ja transgressiivne koomiksilaad on ajakirjandusest kadunud ning asendunud rahvusvaheliste sündikaatide levitatud leebemate ja meelelahutuslike importkoomiksitena.

Teemanumbri lõpetavad kunstivaldkonda käsitlevad artiklid, mille fookuses on ida ja lääne suhted siirdeajastul. Kunstiuurija **Liis Kibuspuu** „Suudlusest süütuse kaotuseni: Eesti *performance*’i-kunstnike esimesed esinemised Soomes ja nende kajastused sealses trükimeedias“ eritleb Eesti tegevuskunstnike Siim-Tanel Annuse ja Raoul Kurvitza esmakohtumisi läänega 1980. aastate lõpus ning nende *performance*’ite retseptiooni Soome kunstikriitikas. Perioodi raamistavad metafoorid „suudlus“ ja „süütuse kaotus“ markeerivad

perestroika-aegse *performance*'i-kunsti üleminekut siirusest illusioonivabasse hoiakusse, mida mõjutasid pinged ja vastuolud, mis ilmnesisid kokkupuutel lääne kunstimõistmisega. Artiklis uuritakse, kuidas suhestusid lääne publiku ootused kunstnike kavatsustega, ning arutletakse poliitiliste ja universaalsete tõlgendusvõimaluste üle.

Kunstiteadlane **Raivo Kelomees** vaatlleb artiklis „Sillad ja konfliktid ida-lääne kunstiteljel: Ida-Euroopa kui „lähedase Teise“ kodustamine 1990. aastatel“ ida-lääne dialoogi siirdeajastul kolme juhtumi näitel. Ta kirjeldab ja analüüsib rahvusvahelise kunstialase meililisti Syndicate lagunemist, Oleg Kuliku etteastest puhkenud konflikti Stockholmis toimunud näitusel „Interpol – a global network from Stockholm and Moscow“ (1996) ning Peeter Linnapi näitust „Le Top 50“ (1994). Artikkel toob esile lääne ja ida kontaktide keerukuse ning vastuolulisuse, Ida-Euroopa käsitamise „lähedase Teisena“ ning ka olukorra muutumise 21. sajandil.

Ehkki siirdeperioodi kitsamas tähenduses võib arvata lõppekuks 21. sajandi alguses, kui Eesti liitus Euroopa Liidu ja NATO-ga, ei ole muutuste protsess mõistagi lakanud. Nagu eespool osutatud, tähistab siire laiemas tähenduses ühiskonnas, inimeste mõtteviisis, väärtushoiakutes jm pikema aja jooksul toimuvaid nihkeid, ning selles mõttes ei ole siirdeajastu veel lõpule jõudnud.

KIRJANDUS

- Kennedy, Michael D. 2002. *Cultural Formations of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation, and War*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lauristin, Marju 1997. *Contexts of Transition. – Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Eds. Marju Lauristin *et al.* Tartu: Tartu University Press, 25–40.
- Lauristin, Marju 2012. *Eestlaste kultuurisuhte muutused liikumisel siirdeühiskonnast võrguühiskonda. – Nullindate kultuur I: teise laine tulemine*. Koost. Aili Aarelaid-Tart. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 13–43.

- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter; Kalmus, Veronika; Keller, Margit; Kiisel, Maie; Masso, Anu; Opermann, Signe; Seppel, Külliki; Vihalemm, Triin 2017. Teoreetiline hoovõtt: ühiskond ja elavik. – Eesti ühiskond kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ 2002–2014 tulemused. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1–23.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter 2017. Eesti tee stagnaajast tänapäeva: sotsiaalteaduslik vaade kolme aastakümne arengutele. – Eesti ühiskond kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ 2002–2014 tulemused. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 61–95.
- Raud, Rein 2018. Tähenduste keeris: tervikliku kultuuriteooria visand. Tlk Anne Lange. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Sztompka, Piotr 2004. The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies. – Cultural Trauma and Collective Identity. Eds. Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka. Berkeley: University of California Press, 153–195.